

BAG‘RIKENGLIK FENOMENI IJTIMOIIY – MADANIY MUAMMO SIFATIDA

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.7.7.047>

Axmadjonov Doniyor Baxtiyor o‘g‘li

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada bag‘rikenglik fenomenining jamiyatdagi o‘rni va dolzarbligi asoslangan bo‘lib, uning dunyo tillarida keltirilgan tasniflari, o‘rganilganlik darajasi, adabiyotlar tahlili, uning ahamiyati va sohalari keltirib o‘tilgan. Bag‘rikenglik fenomeniga nisbatan madaniy va taixiy yondashuvlar asosidagi qarashlar izohlangan, shuningdek oliy ta‘lim muassasalari talabalarida bag‘rikenglik kompetensiyasini pedagogik germevtika asosida rivojlantirish zarurati ta‘kidlab o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: siyosiy bag‘rikenglik, millatlararo bag‘rikenglik, diniy bag‘rikenglik, irqiy bag‘rikenglik, jo‘g‘rofiy bag‘rikenglik, tabaqaviy bag‘rikenglik, jinslararo bag‘rikenglik, ma‘lumotlilik darajasi bilan bog‘liq bag‘rikenglik, yosh xususiyatlariaro bag‘rikenglik, shaxslararo bag‘rikenglik, fiziologik bag‘rikenglik, germevtika

ФЕНОМЕН ТОЛЕРАНТНОСТ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНАЯ ПРОБЛЕМА

Ахмаджанов Дониёр Бахтиёр оглы

научный сотрудник Чирчикского государственного педагогического института Ташкентской области

Аннотация. В основу данной статьи положены роль и актуальность явления толерантности в обществе, его классификация в языках мира, уровень изученности, анализ литературы, его значение и направления. Объяснены взгляды, основанные на культурно-исторических подходах к феномену толерантности, а также необходимость формирования компетенции толерантности у студентов вузов на основе педагогической герменевтики.

Ключевые слова: политическая толерантность, межнациональная толерантность, религиозная толерантность, расовая толерантность, географическая толерантность, классовая толерантность, гендерная толерантность, уровень образования Толерантность, возрастная толерантность, межличностная толерантность, физиологическая толерантность, герменевтика

THE PHENOMENON OF TOLERANCE AS A SOCIO-CULTURAL PROBLEM

Ahmadjanov Doniyor Bakhtiyor oglu

Independent researcher of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Abstract. This article is based on the role and relevance of the phenomenon of tolerance in society, its classification in the languages of the world, the level of knowledge, analysis of literature, its significance and directions. The views based on cultural and historical approaches to the phenomenon of tolerance are explained, as well as the need to form the competence of tolerance among university students on the basis of pedagogical hermeneutics.

Keywords: political tolerance, interethnic tolerance, religious tolerance, racial tolerance, geographic tolerance, class tolerance, gender tolerance, level of education Tolerance, age tolerance, interpersonal tolerance, physiological

tolerance, hermeneutics

Kirish. O'zbekistonda "Millatlararo totuvlik, bag'rikenglikni va hamjixatlikni ta'minlash bo'yicha jamoatchilik kengashlari faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qaror qabul qilingan bo'lib, bunda mamlakatda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish, davlat va jamiyat o'rtasida ta'sirchan hamda samarali muloqotni yo'lga qo'yish, davlat organlari faoliyati bo'yicha jamoatchilik nazoratini amalga oshirishning mustahkam mexanizmlarini rivojlantirish"[1] vazifalari belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev ham "O'zbekistonda mustaqil va kuchli davlat barpo etishdan eng muhim maqsad – inson, uning manfaatlari, huquq va erkinliklari hurmat qilinadigan, asosiy qadriyat bo'lgan adolatli jamiyat barpo etilishini ko'rmoqdamiz"[2], deb belgilab berdi. Ta'kidlash joizki, uzoq vaqt bag'rikenglik faqat G'arb sivilizatsiyasi hodisasi, G'arb madaniyatining yutug'i sifatida tan olingan. Biroq, bugungi kunda Yevropa va Amerika tarixchilari, siyosatshunos va madaniyatshunoslarining aksariyati bag'rikenglik (diniy, etnik, madaniy) Sharqda qadim zamonlardan beri mavjud bo'lib kelgan va faqat keyinchalik G'arb jamiyati tomonidan qabul qilingan tolerantlik kuchayib borayotgan mas'uliyat sifatida e'lon qilina boshlanganligini ta'kidlab o'tgan.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Bag'rikenglikning jamiyat taraqqiyoti va inson ma'naviy kamolotidagi o'rni Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Xoja Ahmad Yassaviy, Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Abdurauf Fitrat va Mahmudxo'ja Behbudiy kabi o'z davrining etuk allomalari asarlarida ham ochib berilgan[3]. Beruniyning "Hindiston" asarida xalqlar do'st, ittifoq bo'lib yashashlari lozimligi targ'ib qilingan, qirg'in keltiruvchi urushlar qoralangan. Abu Nasr Forobiyning "Fozil shahar tabiatan sog'lom bo'lgan insonlar guruhining bir-birlari bilan hamkorlik qilish yo'lini afzal bilganlari"[4].

Bag'rikenglik xususiyatlarini o'rganish, milliy, diniy, siyosiy bag'rikenglik kabi masalalar buyuk allomalarimiz az-Zamaxshariy, A.Navoiy, A.Temur, Abu Lays as-Samarqandiy, Imom al-Buxoriy, Termiziy, Moturudiy asarlarida keng talqin etilgan. Muqaddas Islom dini tamoyillariga asoslangan holda Qur'oni Karim, Hadisi Sharif kabi manbalarimizda ham bag'rikenglikning o'ziga xos ahamiyati atroflicha keltirib o'tilgan.

Mustaqillik yillarida bag'rikenglikning xususiyatlarini o'rganish ko'plab ilg'or ijtimoiy psixologiya vakillari, pedagoglar, faylasuflar, sotsiologlar tomonidan olib borilgan bo'lib, bunda shaxslarda bag'rikenglikni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari, uning turli tillardagi tasniflari batafsil keltirib o'tilgan. Mamlakatimizda V.Karimova, A.Begmatov, E.Karimova, Z.Qodirova, A.Sharipov, B.Farfiev, S.Otamurotov, M.Xajieva, A.Saidov va boshqalarning tadqiqotlarida bag'rikenglik tamoyillariga alohida e'tibor qaratilgan.

Bag'rikenglik kompetensiyasining etnik xususiyatlari xorijiy olimlar B. Barber, Dj.Berri, Dj.Ollport, M.Plizent, A.Teshfel, M.Uolserlar tomonidan, falsafiy xususiyatlari esa, R.Valitov, V.Shalin, V.Garadja, Yu.Luxoviskaya tomonidan tadqiq qilingan[5].

V.Lektorskiy bag'rikenglikni qadriyat sifatida qarasa, V.Shalin siyosiy zarurat sifatida talqi etadi. Uning psixologik xususiyatlari A.Asmolov, M.Mirimanova, G.Soldatova, T.Stefanenko, N.Lebedeva, L.Drobijeva va boshqalar tomonidan tadqiq qilingan.

Bag'rikenglik faqatgina diniy va siyosiy qadriyat bo'lib qolmay, uning tub mohiyatida boshqalar bilan munosabatda bo'lish, tajribalar yotadi va bu bag'rikenglik fenomenini germeneytik yondashuv asosida izohlab o'tishni talab qiladi. Ma'lumki, germeneytik yondashuv shaxsiy sifatlarni, tajribalarni va uning ahamiyatlarini aniqlash uchun shaxsni turli ko'rinishlarini kuzatishga imkon beradi.

Bag'rikenglik o'zgalarning turmush tarzi, xulq-atvori, odatlari, xis-tuyg'ulari,

fikr - mulohazalari, g'oyalari va e'tiqodlariga nisbatan toqatli, chidamli bo'lishni o'zida ifolaydi. Inson biror insonning xulq-atvorini yoki boshqa bir madaniyat an'analarini qabul qilishda muammolarga duch kelishi mumkin, lekin o'zgalarning huquq va manfaatlariga ziyon etkazmagan, joriy qonunlarni buzmaganda holda atrof-dagilarning ham mavjudligi va rivojlanishini tan olish bag'rikenglik kompetensiyasining belgisidir. Bundan bag'rikenglik o'zgalarning fikri, qarashlari va hatti-xarakatiga tabiiy ravishda bo'ysunish kerakligi anglashilmasligi lozim, balki alohida guruhlar, xalqlar, turli millatlar o'rtasidagi o'zaro munosabat, ijobiy faol ahloqiy va ruhiy hamkorlikni tushunishni nazarda tutadi.

Natija va munozara. Bag'rikenglik fenomenining jamiyatdagi o'rni va dolzarbligini aniqlash uni turli nuqtai nazarlardan ko'rib chiqish va tahlil qilishni talab qiladi. Bu fenomenga nisbatan madaniy va tarixiy yondashuvlar orqali qarash maqsadga muvofiq. Chunki bag'rikenglikning vujudga kelishi bevosita ijtimoiy, tarixiy jarayonlar va madaniy o'zgarishlarga bog'liq holda kechadi. Bugungi kunda "bag'rikenglik" tushunchasining turli fanlar ob'yekti sifatida tadqiq etilayotganligi mazkur tushunchaning fanlar doirasidagi ta'riflarining shakllanish holatini ham yuzaga keltirdi. Jumladan, falsafiy taqiqotlarda mazkur tushuncha dunyoqarash sifatida turli sivilizatsiyalar, madaniyatlar va konfessiyalar (diniy e'tiqodlar)ning huquqini tan olish emas, balki ularning o'zaro munosabatlari va aloqalarining umumiy qoidalari majmui ekanligiga alohida e'tibor qaratiladi.

Ijtimoiy yo'nalishlardagi tadqiqotlarga nazar tashlansa, bu fenomen ijtimoiylikning boshqaruv tamoyili sifatida, individlar, guruhlar va ijtimoiy hamjamiyatlar o'rtasidagi madaniy, irqiy, diniy hamda siyosiy tafovutlarni tan olish, shaxslarning tashqi ko'rinishi, hatti-xarakati, qadriyatlar yo'nalishi, ulardagi o'xshash va farqli jihatlarga nisbatan munosabatni bildiradi[6].

Bag'rikenglik tushunchasi uzoq asrlar davomida shakllangan xozirgi vaqtda ham turli belgilar bilan uning mazmun-mohiyati to'ldirib borilmoqda. Bu fenomen turli madaniyat va xalqning tarixiy tajribasi bilan bog'liqlikda xilma-xil ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. O'zbek tilida nashr etilgan lug'atlarda "bag'rikenglik" tushunchasi "tolerantlik" tushunchasi bilan sinonim sifatida ishlatilishi ta'kidlab o'tilgan va "bag'rikenglik o'zgalarga nisbatan mehr-muruvvatli, g'amho'r, saxiy keng fe'lli kabi ma'naviy fazilatlariga ega shaxsni ifodalovchi tushuncha" sifatida keltiriladi[7].

Bag'rikenglik o'zgalarning dunyoqarashi, diniy e'tiqodi, milliy va etnik xususiyatlari, an'ana va qadriyatlariga hurmatda bo'lish, munosabatlarda kamsitish va tahqirlashlarga yo'l qo'ymaslik, insoniylikni hamma narsadan ustun qo'yishni anglatadi. Turli dindagi, turli millat va elatlardagi insonlarning bir doirada hamjihat yashashini ifoda etadi. Boshqa halqlarda ham bag'rikenglikning ahamiyati yuqori bo'lib, A.Ro'ziev tomonidan dunyo tillarida keltirilgan tasnif bag'rikenglikni turli millatlar orasidagi ahamiyatini ko'rsatadi:

tolerance (ingl.) - muruvvatli, sabr-toqatli bulishga tayyorlik; hech bir ta'qiqlashsiz o'z fikrlarini namoyon qilish huquqi berish;

tolerance (fr.) - boshqalar bizlarga qaraganda yaxshiroq va mukammalrok fikrlashlari mumkinligiga bo'lgan qat'iy ishonch;

tolerancia (isp.) - o'z fikrlari va g'oyalaridan kam mukammalroqlari borligini tan olish;

kuan rong (xit.) - boshqalarni boricha qabul qilish va boshqalarga bag'rikeng munosabatda bo'lish;

tasamul (arab.) - ko'ngilchanlik, rahm-shafqatlilik, kechirimlilik, boshqalarni boricha qabul qilish va kechirish;

tolerantnost (rus) - sabrli bo'lish (o'zini tuta bilish, toqatli bo'lish, har qanday sharoitda murosas kila olish), boshqalarning borligini qabul qilish va tan olish, boshqalarga yoki biror narsaga munosib yoinki munosib emasligini anglash,

tan olish[8].

Bag'rikenglik o'z-o'zini cheklash orqali ifodalangan iroda bo'lib, u o'zgalarga hayrixoh, murosasizlik bilan qarash imkoniyatini bildiradi[9].

Ijtimoiy - demografik omillarga tayangan holda, olimlar bag'rikenglikning bir qator sohalarni ajratib ko'rsatishgan. Bu sohalarning ta'lim oluvchilar ijtimoiy – madaniy kompetentligini takomillashtirishdagi ahamiyati katta bo'lib, ularning tasniflarini quyidagicha keltirib o'tish mumkin:

siyosiy bag'rikenglik – turli siyosiy partiya, jamoat birlashmalari, siyosiy guruhlar va etakchilar faoliyatiga toqatli bo'lish (bugungi kunda oliy ta'lim muassalarida siyosiy va madaniy faoliyatni targ'ib qilish, rivojlantirish maqsadida turli yo'nalishlarda blogerlik faoliyatlari rivojlanmoqda, afsuski ba'zi holatlarda blogerlar tomonidan targ'ib qilinadigan yoki aniq bir echimini topish maqsadida taqdim etiladigan muammolar, ularning blogerlar tomonidan tahlil etilishi ko'plab talabalarining asossiz e'tirozlariga sabab bo'lmoqda, bu jarayonlarda talabalar o'rtasidagi siyosiy bag'rikenglikning rivojlantirilishi ta'lim va tarbiya muhitining sog'lom bo'lishiga olib keladi);

madaniy bag'rikenglik – madaniy qiziqqonlik, boshqa madaniyatlarni tan olish, hurmat qilish va ularni to'g'ri qabul qilish bo'lib, u madaniy ta'sir o'tkazishga, madaniy bo'linishga yul qo'yilmasligini talab etadi (oliy ta'lim muassalarida turli millat vakillari turli madaniyatlar doirasida ta'lim oladi, talabalar orasida boshqalarning madaniyatini bilish, o'rganish va hurmat qilish ularning dunyoqarashini yanada rivojlanishiga olib keladi);

millatlararo bag'rikenglik - turli millat vakillariga hurmat bilan munosabatda bo'lish, biror millat vakilining kamchilik va salbiy harakatlarini shu millatga mansub boshqa kishilarda ham bor deb xisoblamaslik (millatlararo bag'rikenglik turli millatlarga mansub talabalarining o'z vazifalari va burchlarini to'g'ri anglab etishini nazarda tutadi, bu burch va vazifalar ko'p millatli talabalar ta'lim oladigan va birgalikda yashaydigan muhitda amalga oshiriladi. O'zaro muloqot olib borishda bir-birini tinglash, tushunish, sodir bo'ladigan vaziyat va muammolarni sabr bilan kelishilgan holda o'zaro maslahat bilan ijobiy hal qilishga intilishni taqozo etadi);

diniy bag'rikenglik – turli dinlar, konfessiyalar, konfessional guruhlariga bag'rikenglik bilan munosabatda bo'lish (talabalar orasida yo'nalishlarga xos bo'lgan turli diniy e'tiqod vakillari ham mavjud, rus tili, xorijiy til yo'nalishlari talabalar orasida ayniqsa turli dinga e'tiqod qiluvchi talabalar o'rtasida birinchi navbatda diniy savodxonlikni to'g'ri shakllantirish, e'tiqod erkinligining huquqiy asoslarini ta'minlagan holda o'zga din vakillariga ham hurmat bilan munosabatda bo'lishga targ'ib qiladi);

irqiy bag'rikenglik – boshqa irq vakillariga past nazar bilan qaramaslik (garchi talabalar orasida irqiy bag'rikenglikka kam e'tibor qaratilsada, bu bag'rikenglik ham o'zaro irqqlar o'rtasidagi farqlarni va o'xshash xususiyatlarni anglashga yordam beradi);

jo'g'rofiy bag'rikenglik – turli xududda, mintaqada istiqomat qiluvchi kishilarning bir-birlari yashash sharoitlarini bor xolicha qabul qila olishlari, kamsitishga yul qo'yimaslik (oliy ta'lim talabalar orasida eng muammoli bo'lgan bag'rikenglik kompetensiyalaridan biri jo'g'rofiy bag'rikenglik bo'lib, turli viloyatlardan o'qish istagi bilan kelgan talabalar orasida tafovut va ajralishlar katta muammolarga, murosasizliklarga sabab bo'ladi, bu jarayonlarda talabalar orasida turli mintaqalar urf-odati, tili, shevasi va an'alariga hurmat bilan munosabatda bo'lishga yo'naltirish ularning jo'g'rofiy bag'rikengligining shakllanishi yordam beradi);

tabaqaviy bag'rikenglik - jamiyatdagi turli qatlam vakillariga sabrli bo'lish (talabalar orasida tabaqaviy bag'rikenglikning mavjud bo'lmasligi juda katta muammolarga olib keladi, ayniqsa o'zaro munosabatda iqtisodiy ko'rsatkichlarga

qarab munosabatda bo'lish hatto o'qituvchilar orasida ham uchrab turadi va albatta ayanchli holatdir. Iqtisodiy jihatdan turli ko'rsatkichlarda bo'lsa-da, oliy ta'lim muassasalarida bir sharoit, imkoniyat va talablarga javob berishi zarur bo'lgan muhitni to'g'ri shakllantirish va bunga talabalarni ham targ'ib qilish bu kabi muammolar nisbatan optimal echimdir);

jinslararo bag'rikenglik – boshqa jins vakillariga noto'g'ri munosabatda bo'lmaslik, qizlar va yigitlar munosabatidagi o'zaro do'stona muhit;

yosh xususiyatlariaro bag'rikenglik – insonning yoshi bilan bog'liq o'ziga xosliklarini to'g'ri qabul qilish (yuqori bosqich talabalarining quyi bosqich talabalarini to'g'ri tushinishni istamasligi, yoshlarda bilim va tajribaning etarli emasligi va boshqalar);

ma'lumotlilik darajasi bilan bog'lik bag'rikenglik - nisbatan past darajadagi ma'lumotga ega kishilarning fikrlari va xatti - harakatlariga sabrli bo'lish (o'zlashtirishi qiyin bo'lgan talabalarining yuqori ko'rsatkichda o'zlashtira oladigan talabalar tomonidan kamsitishlarga yo'l qo'yimaslik, o'zlashtira olmaslik sabablarini aniqlash va ular bilan hamjihatlikda ishlash orqali yordam berish, ma'lumotlilik darajasining o'zaro munosabatlarda ta'sir qilishini oldini olish);

fiziologik bag'rikenglik - kasal, nogiron, jismoniy nuqsoni bor kishilarga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lish (nogironligi bor talabalarga nisbatan bag'rikeng bo'lish, ularning ijtimoiy ahvolidan kelib chiqib yordam berish, munosabatlarda o'zaro hurmat muhitini shakllantirish);

shaxslararo bag'rikenglik - insonlardagi murakkab tabiiylikni, ular orasidagi farqlarni anglash va qabul qilishga qobiliyatlilik bo'lib, muloqot jarayonida insonning boshqalarni o'z mavjudligi va rivojining yuksak timsoli sifatida ko'ra olishi (talabalar o'rtasida mavjud bo'ladigan o'z "men"ining to'g'ri shakllanishiga yordam berish va shu "men"ni boshqalar tomonidan ham qabul qilinishi, xurmat qilinishiga erishish.

Bag'rikenglikni tolerantlik falsafasi asosida rivojlantirish mumkin, u falsafiy kategoriya sifatida inson hayotining barcha sohalarida muvofiqlik, tajovuzkorlik ko'rinishlari bilan bog'liq holda belgilanadi. Bag'rikenglik odamlar o'rtasidagi farqlargabag'rikenglik, turli odamlarvag'oyalar dunyosida yashash san'ati, boshqalar huquqlari va erkinliklariga tajovuzsiz, o'z demokratiyasiga ega bo'lish qobiliyatidir. Bag'rikenglik kompetensiyasini pedagogik germenevtika orqali rivojlantirish ta'lim amaliyotida jarayonlarni tushunish, izohlash va aniqlash muammosini o'rganadi, ta'lim oluvchilarning bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirish jarayonlarida ta'lim beruvchiga yordam beradi. O'qituvchining pedagogik-kasbiy faoliyatida o'quv jarayonlaridagi ziddiyatli holatlar, murakkabliklar ob'yekti sifatida doim uni qiyinchiliklariga, tushunmovchiliklarga sabab bo'lgan, bu holat o'z navbatida o'qituvchi-o'quvchi o'rtasidagi ziddiyatlarga olib keladi va bu ta'lim sub'yektlarning ruhiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [10]. Ta'lim oluvchidagi o'ziga xos sifatlar o'zgaruvchan bo'lib, bunday holatlarda empatiya, "his qilish", "tinglash" kabi harakatlar asosidagi yaxlit tafakkur o'qituvchining ta'lim oluvchi o'ziga xosligini tushunishiga yordam beradi. Bu jarayonlarda germenevtik usulni o'zlashtirishning o'qituvchi kasbiy fikrlash madaniyatini oshirishda, o'z bag'rikenglik madaniyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi.

bag'rikenglik tushunchasiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: bag'rikenglik bu insonning ongli, mas'uliyatli va mazmunli tanlovi bo'lib, uning shaxsiy va individual o'rni hamda muayyan vazifalarni bajarish uchun zarur bo'lgan kommunikativ qobiliyatining maqsadga muvofiqligini belgilaydigan tushuncha hisoblanadi. Shaxsning yon atrofidagi do'stlarini fikr va g'oyalarini hurmat qilishga, boshqa insonning yoki tuyg'uning qadr-qimmatini tan olishga yo'naltirilganligi uning bag'rikengligidan dalolatdir, degan xulosaga kelish mumkin. Ta'lim muhitining bag'rikenglikning qulay mexanizmlari orqali imperativ yondashuv asosida tashkil

qilinishi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Siyosiy jarayonlarning turli qarashlari, munosabatlari, pozitsiyalari, harakat usullarining xilma-xilligi qarama-qarshilikka aylanmasdan, optimal echimlarni topish, izlashga imkon beradigan sharoit yaratish zarur.

Yuqorida keltirib o'tilgan bag'rikenglikning barcha yo'nalishlari oliy ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida mavjud bo'lib, bu ta'lim beruvchilarning ta'limiy va tarbiyaviy jarayonlarida talabalarda shakllangan bag'rikenglikni to'g'ri yo'naltirishda, ularning ichki dunyoqarashi va xis-tuyg'ularini to'g'ri boshqarilishi orqali yanada rivojlanadi, talabalar o'rtasidagi sog'lom muhitning shakllanishiga, o'zini o'zi va o'zaro qo'llab quvvatlash tizimining samarador faoliyatiga olib keladi.

Shunday qilib, ta'lim oluvchilarda bag'rikenglik kompetensiyasini takomillashtirishda uning tamoyillaridan ijodiy foydalanish samaradorligining ta'minlaydi va ijtimoiy munosabatlarning boshqa sohalariga tarqalishi uchun qulay sharoit yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

O'zbekiston Respublikasi VMsining "Millatlararo totuvlik, bag'rikenglik va xamjixatlikni ta'minlash bo'yicha jamoatchilik kengashlari faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori. № 723. Toshkent. 2020 yil 17 noyabr. / QHMMB: 09/20/723/1521 8.11.2020 y.

Образование и просвещение – путь к миру и созиданию. Выступление и.о. Президента РУз Ш.М.Мирзиёева на церемонии открытия 43-сессии Совета Министров ОИС. // Народное слово 2016 19 октября.

Abdullaev A.A. Bag'rikenglik madaniyatining islom dinida namoyon bo'lish xususiyatlari // fals.fan.bo'yi.fals.doktori avtoref. T. 2021. -B. 7.

Abu Nasr Forobiy. Fazilat, baxt-saodat va kamolot haqida. – T.: Yozuvchi, 2001. – B. 27-28.

Falsafa: ensiklopedik lug'at. T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. – B. 260 - 261.

Bafaev M.M. Milliy bag'rikenglikni shakllantirishning ijtimoiy psixologik tamoyillari // "Psixologiya" ilmiy jurnal Scientific journal. № 3, 2016. – B. 57.

Tarbiya: (ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya) / Tuzuvchi M.N.Aminov. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2010. – B. 416-417.

Ro'ziev A.E. Ilk o'spirin shaxsida tolerantlikni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillar / psix. fan. bo'yicha fals. doktori (PhD) diss.... avtoref. T.: 2020. - B. 53.

Karimova E. Tolerantlik va hozirgi zamon. // Falsafa va huquq. - T., 2008. - № 3. - B. 51.

Ахмаджонов Дониёр Бахтиёр ўғли. (2022). Ёшларда бағрикенглик компетенциясини ривожлантириш / <https://doi.org/10.5281/zenodo.6334402>